

Ravensbrück

Sarah Helm

Ravensbrück

Geschiedenis van het concentratiekamp
voor vrouwen

Vertaald door
Corrie van den Berg
en Carola Kloos

Ambo|Anthos
Amsterdam

ISBN 978 90 263 2111 5

© 2015 Sarah Helm

© 2015 Nederlandse vertaling Ambo|Anthos *uitgevers*,
Amsterdam, Corrie van den Berg en Carola Kloos

Oorspronkelijke titel *If This Is a Woman. Inside Ravensbrück:*

Hitler's Concentration Camp for Women

Oorspronkelijke uitgever Little, Brown

Omslagontwerp Studio Jan de Boer

Omslagillustratie © AFP/Getty Images

Foto auteur Barney Jones

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen

Voor hen die weigerden

Bedenk of dit een vrouw is,
Zonder haar en zonder naam
Zonder de kracht nog tot herinneren,
Haar ogen leeg, haar schoot koud
Als een kikker in de winter.
Overdenk dat dit gebeurde:
Ik beveel u deze woorden.

Primo Levi, 'Is dit een mens'

Inhoud

Proloog 11

DEEL I

- 1 Langefeld 23
- 2 Sandgrube 46
- 3 Barakoudsten 71
- 4 Himmler komt op bezoek 89
- 5 Stalins geschenk 99
- 6 Else Krug 115
- 7 Dokter Sonntag 128
- 8 Dokter Mennecke 144
- 9 Bernburg 167

DEEL II

- 10 Lublin 191
- 11 Auschwitz 213
- 12 Kleermakerij 228
- 13 *Kaninchen* 246
- 14 Speciale experimenten 258
- 15 Genezing 274

DEEL III

- 16 Het Rode Leger 301
- 17 Jevgenia Klemm 311
- 18 Dokter Treite 328
- 19 De cirkel verbroken 352
- 20 Zwart transport 372

DEEL IV

- 21 Vingt-sept mille 395
- 22 Vallen 407
- 23 Volhouden 420
- 24 Contact 433

DEEL V

- 25 Parijs en Warschau 453
- 26 Kinderzimmer 464
- 27 Protest 474
- 28 Toenaderingspogingen 487
- 29 Dokter Loulou 495

DEEL VI

- 30 Hongaren 515
- 31 Een kinderfeestje 524
- 32 Dodenmars 539
- 33 Het jeugdkamp 546
- 34 Onderduiken 567
- 35 Königsberg 579
- 36 Bernadotte 591
- 37 Emilie 601
- 38 Nelly 620
- 39 Masur 634
- 40 Witte Bussen 652
- 41 De bevrijding 671

Epiloog 695

Dankwoord 723

Noten 729

Bibliografie 761

Kaarten 770

Illustratieverantwoording 775

Register 778

Proloog

Vanaf de Berlijnse luchthaven Tegel is het iets meer dan een uur rijden naar Ravensbrück. De eerste keer dat ik erheen reed, in februari 2006, sneeuwde het flink en was er op de Berlijnse ringweg een vrachtwagen geschaard, en daarvoor duurde de rit langer.

Heinrich Himmler reed dikwijls naar Ravensbrück, ook in dit soort winterse omstandigheden. Het hoofd van de ss had vrienden in de buurt wonen en ging onderweg vaak langs in het concentratiekamp om het te inspecteren. Zelden verliet hij het kamp zonder nieuwe orders af te geven. Zo beval hij een keer meer knollen in de soep voor de gevangenen te doen. Een andere keer zei hij dat het doden niet snel genoeg ging.

Ravensbrück was het enige naziconcentratiekamp dat speciaal voor vrouwen werd gebouwd. Het is genoemd naar het kleine dorp dat grenst aan de stad Fürstenberg, tachtig kilometer ten noorden van Berlijn, richting Rostock aan de Duitse Oostzeekust. Vrouwen die er 's nachts aankwamen, dachten soms dat ze zich dicht bij de zee bevonden, omdat ze ziltige lucht inadenden en zand onder hun voeten voelden. Als het licht werd, zagen ze dat het kamp op de oever van een meer lag, omgeven door bos. Himmler liet zijn kampen het liefst optrekken te midden van natuurschoon, bij voorkeur voor het oog verborgen. Ook nu nog is het kamp aan het zicht onttrokken; de verschrikkelijke misdaden die hier werden begaan en de moed van de slachtoffers zijn grotendeels onbekend.

Kamp Ravensbrück werd geopend in mei 1939, bijna vier maanden voor het uitbreken van de oorlog, en werd zes jaar later door de Russen bevrijd; het was een van de allerlaatste kampen die de geallieerden bereikten. In het eerste jaar van zijn bestaan verbleven er minder dan tweeduizend gevangenen, vrijwel allemaal Duitse vrouwen die gearresteerd waren omdat ze tegen Hitler waren, communistes bijvoorbeeld, of Jehova's getuigen, die Hitler de antichrist noemden. Andere waren simpelweg opgepakt omdat de nazi's hen als inferieure wezens beschouwden die buiten de maatschappij dienden te worden geplaatst:

prostituees, misdadigsters, zwerfsters en zigeunerinnen. Later arriveerden er duizenden vrouwen die waren opgepakt in landen die door de nazi's waren bezet, meest vrouwen uit het verzet. Ook werden er kinderen naar het kamp gebracht. Een klein gedeelte van de gevangenen, ongeveer 10 procent, was Joods, maar het kamp was niet officieel aangewezen als kamp voor Joden.

In de hoogtijdagen bezat kamp Ravensbrück een populatie van ongeveer 45.000 vrouwen; in de zes jaar van zijn bestaan kwamen er ongeveer 130.000 vrouwen door de poort naar binnen, die hier werden mishandeld en uitgehongerd, zich moesten doodwerken, werden vergiftigd, geëxecuteerd of vergast. Schattingen van het uiteindelijke dodental lopen uiteen van 30.000 tot 90.000; het werkelijke cijfer ligt daar waarschijnlijk ergens tussenin, maar er zijn zo weinig ss-documenten over het kamp bewaard gebleven, dat we hierover nooit zekerheid zullen hebben. De grootschalige vernietiging van bewijzen in Ravensbrück is er ook debet aan dat de geschiedenis van dit kamp nauwelijks bekend is. In de laatste dagen werden de dossiers van alle gevangenen in het crematorium of op brandstapels vernietigd, samen met de lijken. De as werd in het meer gegooid.

Ik las voor het eerst over Ravensbrück toen ik een boek schreef over Vera Atkins, een vrouw die tijdens de oorlog voor de Britse geheime dienst werkte, de Special Operations Executive (SOE). Meteen na de oorlog ondernam Vera op eigen houtje een zoektocht naar Britse SOE-vrouwen die in het bezette Frankrijk waren gedropt om het verzet te ondersteunen; velen van hen werden vermist. Vera volgde hun sporen en ontdekte dat verscheidene agentes waren gevangengenomen en afgevoerd naar concentratiekampen.

Ik probeerde haar zoektocht te reconstrueren en begon met haar persoonlijke papieren, die in bruine kartonnen dozen lagen opgeslagen; de dozen stonden in het huis van haar schoonzus, Phoebe Atkins, in Cornwall. Op een van de dozen stond 'Ravensbrück'. Er zaten handgeschreven aantekeningen in van interviews met overlevenden en met ss-verdachten – een deel van het vroegste bewijsmateriaal dat over het kamp verzameld is. Ik bladerde in de papieren. 'We moesten ons uitkleden en werden geschoren,' vertelde een vrouw aan Vera. Er was 'een kolom verstikkende blauwe rook'.

Een overlevende vertelde over een kamphospitaal waar 'syfilisbacteriën in het ruggenmerg werden geïnjecteerd'. Een andere beschreef de aankomst van vrouwen in het kamp na een 'dodenmars' door de sneeuw vanuit Auschwitz. Een mannelijke SOE-agent die in Dachau gevangenzat, schreef in een aantekening dat hij gehoord had over vrouwen uit Ravensbrück die gedwongen in een bordeel in Dachau werkten.

Verscheidene geïnterviewden vertelden over een jonge bewaakster die Binz heette en 'licht, kortgeknipt haar' had; een andere bewaakster had vroeger als nanny in Wimbledon gewerkt. Volgens een Britse onderzoeker maakte 'de

crème van de Europese vrouwen' deel uit van de gevangenen, zoals de nicht van generaal De Gaulle, een voormalige Britse golfkampioene en vele tientallen Poolse gravinnen.

Ik ging op zoek naar geboortedata en adressen, voor het geval dat er overlevenden van het kamp – of zelfs bewaaksters – nog leefden. Iemand had Vera het adres gegeven van ene mevrouw Chateney, die bekend is met de sterilisatie van kinderen in barak 11'. Een vrouwelijke arts, Louise Le Porz, had een zeer gedetailleerde verklaring afgelegd. Volgens haar was het kamp gebouwd op een landgoed dat aan Himmler toebehoorde en lag zijn eigen *Schloss*, ofwel kasteel, erbij in de buurt. Ze woonde in Mérignac in het departement Gironde, maar te oordelen naar haar geboortedatum was ze waarschijnlijk dood. Een uit Guernsey afkomstige vrouw, Julia Barry, woonde in Nettlebed in Oxfordshire. Andere adressen waren verschrikkelijk vaag. Zo meende iemand dat een Russische overlevende werkte 'op de afdeling Moeders en zuigelingen van het spoorwegstation in Leningrad'.

Ergens onder in de doos vond ik handgeschreven lijsten van gevangenen, die naar buiten waren gesmokkeld door een Poolse vrouw die in het kamp aantekeningen had gemaakt, naast schetsen en kaarten. 'De Polen beschikten over de beste informatie,' stond op het begeleidende briefje. De vrouw die de lijsten had opgesteld, bleek al lang geleden gestorven te zijn, maar op haar lijst bleken enkele Londense adressen te staan van voormalige kampgevangenen die nog in leven waren.

Ik had de schetsen bij me toen ik voor de eerste keer naar Ravensbrück reed. Ik hoopte dat ze me zouden helpen mijn weg te vinden als ik eenmaal in het kamp was. Maar terwijl de sneeuw steeds dichter werd, begon ik me af te vragen of ik er ooit wel zou aankomen.

Velen hadden vergeefs geprobeerd om Ravensbrück te bereiken. Medewerkers van het Rode Kruis, die in de chaos van de laatste dagen van de oorlog probeerden naar het kamp te komen, moesten noodgedwongen omkeren omdat de stroom vluchtelingen die hun kant op kwam te groot was. Toen Vera Atkins er enkele maanden na de oorlog heen reed om haar onderzoek te starten, werd ze bij een Russische controlepost tegengehouden; het kamp bevond zich binnen de Russische bezettingszone en geallieerden van andere staten werden er slechts op beperkte schaal toegelaten. Tegen die tijd was Vera's zoektocht naar de vermiste vrouwen onderdeel geworden van een grootschaliger Brits onderzoek naar het kamp, dat resulteerde in de eerste processen wegens in Ravensbrück gepleegde oorlogsmisdaden, die in 1946 in Hamburg begonnen.

In de jaren vijftig, aan het begin van de Koude Oorlog, kwam Ravensbrück achter het IJzeren Gordijn te liggen, waardoor de overlevenden opgesplitst werden – in oost en west – en de geschiedenis van het kamp in tweeën brak.

Onttrokken aan het zicht van het Westen werd het voormalige kamp een oord van verering voor de communistische heldinnen die er gezeten hadden;

in heel Oost-Duitsland werden straten en scholen naar hen vernoemd.

Intussen verdween Ravensbrück in het Westen letterlijk uit het zicht. Westerse overlevenden, historici en journalisten konden er niet eens meer in de buurt komen. In hun eigen land kostte het de voormalige gevangenen grote moeite hun verhalen gepubliceerd te krijgen. Het was moeilijk toegang te krijgen tot bewijsmateriaal. Transcripten van de processen in Hamburg kregen het stempel 'geheim' opgedrukt en waren dertig jaar lang niet in te zien.

'Waar lag dat?' was een van de vragen die me het vaakst werden gesteld toen ik over Ravensbrück begon te schrijven, en: 'Waarom was er een apart kamp voor vrouwen? Waren die vrouwen Joods? Was het een vernietigingskamp? Was het een kamp voor slavenarbeid? Zijn er nog overlevenden?'

In de landen met grote aantallen slachtoffers in het kamp probeerden groepen overlevenden de herinnering levend te houden. Naar schatting 8000 Franse, 1000 Nederlandse, 18.000 Russische en 40.000 Poolse vrouwen zaten in Ravensbrück gevangen. Maar hun verhaal is, in elk land om verschillende redenen, verborgen gebleven.

In Groot-Brittannië, waarvan niet meer dan twintig onderdanen in het kamp terecht kwamen, is de onwetendheid verbijsterend, net als in de Verenigde Staten. De Britten weten misschien het een en ander over Dachau, het eerste concentratiekamp, en misschien ook over Bergen-Belsen, aangezien dat kamp door Britse soldaten werd bevrijd; de verschrikkingen die ze daar aantroffen en op film vastlegden, hebben hun sporen nagelaten in het Britse bewustzijn. Daarnaast heeft alleen Auschwitz, dat synoniem geworden is aan de vergassing van Joden, zich erin vastgezet.

Na het lezen van Vera's dossiers ben ik gaan speuren naar geschreven materiaal over het vrouwenkamp. Mainstream-historici – voor het merendeel mannen – hebben er nauwelijks een woord aan gewijd. Zelfs boeken over de kampen die na het einde van de Koude Oorlog zijn geschreven, lijken voornamelijk een mannenwereld te beschrijven. Toen kreeg ik van een vriendin die in Berlijn werkt een forse essaybundel te leen, met werk van voornamelijk Duitse vrouwelijke academici. In de jaren negentig waren feministische historici begonnen aan een inhaalslag. Dit boek beloofde 'vrouwen te bevrijden van de anonimiteit die achter het woord "gevangene" schuilgaat'. Daarop was een ware overvloed aan verdere studies verschenen: veelal Duitse auteurs stortten zich op bepaalde aspecten van Ravensbrück die ze 'wetenschappelijk' bestudeerden, wat het eigenlijke verhaal leek te smoren. Ik zag een vermelding van een 'gedenboek', wat me veel meer aansprak, en probeerde contact te leggen met de auteur.

Ik was inmiddels ook op een handjevol getuigenissen van gevangenen gestuit, de meeste afkomstig uit de jaren vijftig en zestig, ergens weggestopt op achterafplanken in openbare bibliotheken en dikwijls voorzien van een tot de

sensatiezucht sprekend omslag. Zo prijkt er op het omslag van de memoires van een Franse literatuurdocente, Micheline Maurel, een weelderige dubbelgangster van een Bond-girl achter prikkeldraad. Een boek over Irma Grese, een van de eerste bewaaksters in Ravensbrück, draagt de titel *The Beautiful Beast*. De taal van deze memoires doet gedateerd en – in eerste instantie – onwerkelijk aan. Een schrijver heeft het over ‘lesbiennes met grove gezichten’ en een andere over de ‘bestialiteit’ van Duitse gevangenen, die ‘veel te denken gaf over de fundamentele deugdzaamheid van het ras’. Deze teksten brachten verwarring teweeg; het was alsof niemand precies wist hoe het verhaal verteld moest worden. In zijn woord vooraf bij een van de memoires schrijft François Mauriac dat Ravensbrück ‘een gruwel [was] die de wereld heeft besloten te vergeten’. Misschien zou ik over iets anders moeten schrijven. Ik ging op bezoek bij Yvonne Baseden, de enige ex-gevangene van wie ik toen wist dat ze nog leefde, om haar naar haar mening te vragen.

Yvonne was een van de SOE-vrouwen van Vera Atkins en was als helpster van het verzet in Frankrijk opgepakt en naar Ravensbrück gestuurd. Yvonne had steeds bereidwillig verteld over haar verzetswerk, maar telkens als ik haar naar Ravensbrück vroeg, zei ze dat ze ‘niets wist’ en wendde ze zich af.

Dit keer vertelde ik haar dat ik een boek over het kamp wilde schrijven, in de hoop dat ze meer los zou laten, maar ze keek alleen maar verschrikt naar me op. ‘O, nee,’ zei ze. ‘Dat mag je niet doen.’

Ik vroeg waarom niet.

‘Het is te afgrijselijk. Kun je niet over iets anders schrijven? Wat ga je je kinderen vertellen over wat je aan het doen bent?’

Vond ze dan niet dat het verhaal verteld moest worden? ‘Ja, zeker. Niemand weet ook maar iets over Ravensbrück. Niemand wilde er ooit van horen, al niet vanaf het moment dat we terugkwamen.’ Ze keek uit het raam.

Toen ik wegging, gaf ze me een boekje mee. Het was nog een gedenkschrift, met een wel heel monsterlijk omslag, verwrongen figuren in zwart en wit. Yvonne had het niet gelezen, zei ze, terwijl ze het naar me toe schoof. Het leek wel alsof ze het uit haar gezichtsveld wilde bannen.

Toen ik thuis was, viel het sinistere omslag van het boekje af en kwam er een egaal blauwe kaft tevoorschijn. Ik las het in één ruk uit. Het was geschreven door een jonge Franse juriste, Denise Dufournier, die eenvoudig maar ontroerend verslag doet van standvastigheid tegen alle verdrukking in. De ‘gruwel’ was niet het enige deel van het Ravensbrück-verhaal dat vergeten was; hetzelfde gold voor de strijd om te overleven.

Enkele dagen later hoorde ik een Franse stem uit mijn antwoordapparaat komen. Het was dr. Louise Le Porz (nu Liard geheten), de arts uit Mérignac, van wie ik had aangenomen dat ze dood was. Ze nodigde me uit om bij haar te komen logeren in Bordeaux, waar ze inmiddels woonde. Ik mocht blijven zo lang ik wilde, want er was veel om over te praten. ‘Maar wees er snel bij. Ik ben drieënnegentig.’

Kort hierna nam ik contact op met Bärbel Schindler-Saefkow, de auteur van het 'gedenkboek'. Bärbel, de dochter van een Duitse communistische gevangene, was een databank aan het aanleggen over de gevangenen; ze had veel en ver gereisd om lijsten met namen te verzamelen, die in obscure archieven verborgen lagen. Ze stuurde me het adres van Valentina Makarova, een Wit-Russische partizane die de dodenmars vanuit Auschwitz had overleefd. Valentina schreef mij terug met het voorstel haar in Minsk te komen opzoeken.

Tegen de tijd dat ik de verre buitenwijken van Berlijn bereikte, werd de sneeuw minder. Ik passeerde een bord dat de richting aangaf naar Sachsenhausen, de plaats waar het concentratiekamp voor mannen gevestigd was, en wist dus dat ik op de goede weg was. Tussen Sachsenhausen en Ravensbrück bestond nauw contact. In het mannenkamp werd het brood voor de vrouwen gebakken; elke dag werden de broden over deze weg vervoerd. In het begin kregen de vrouwen elke avond een half brood. Tegen het einde van de oorlog kregen ze nog maar nauwelijks één snee, terwijl de 'nutteloze monden' – zoals de nazi's de vrouwen noemden van wie ze af wilden – helemaal niets kregen.

ss-officieren, bewakers en gevangenen werden veelvuldig overgeplaatst van het ene kamp naar het andere en weer terug, aangezien Himmlers bestuurders al het mogelijke uit de hulpbronnen probeerden te halen. Aan het begin van de oorlog werd er een vrouwenafdeling in Auschwitz gevestigd – later ook in andere kampen voor mannen – en leverde en trainde Ravensbrück de bewaaksters. Later in de oorlog werden verscheidene hooggeplaatste ss'ers vanuit Auschwitz naar Ravensbrück gestuurd om daar te werken. Ook gevangenen gingen heen en weer tussen de beide kampen. Het gevolg was dat in Ravensbrück, ondanks het duidelijk vrouwelijke karakter ervan, een cultuur ging heersen die dezelfde was als in de kampen voor mannen.

Himmlers ss-rijk was enorm uitgestrekt: halverwege de oorlog waren er wel 15.000 nazikampen, waaronder tijdelijke werkkampen en duizenden subkampen, die verbonden waren met de grootste concentratiekampen, verspreid over heel Duitsland en Polen. De grootste en monsterlijkste kampen werden in 1942 gebouwd, in het kader van de *Endlösung*. Aan het einde van de oorlog waren naar schatting 6 miljoen Joden vermoord. De feiten over de Joodse genocide zijn tegenwoordig zo algemeen bekend en zo overweldigend dat veel mensen menen dat Hitlers vernietigingsprogramma zich beperkte tot de Joodse Holocaust.

Mensen die naar Ravensbrück vragen, zijn vaak verbaasd als ze horen dat de meerderheid van de vrouwen die hier vermoord zijn niet-Joods was.

Tegenwoordig maken historici onderscheid tussen de kampen, maar labels kunnen misleidend zijn. Ravensbrück wordt vaak beschreven als een 'kamp voor slavenarbeid', een term die de gruwelijkheid van wat hier gebeurde minder scherp doet uitkomen en ook kan hebben bijgedragen aan de marginalise-

ring van het kamp. Het was als plek waar slavenarbeid werd verricht inderdaad van belang – elektriciteitsgigant Siemens had hier een fabriek –, maar slavenarbeid was slechts een stadium op weg naar de dood. Gevangenen duiden Ravensbrück indertijd aan als een dodenkamp. De Franse overlevende en etnoloog Germaine Tillion noemde het een oord van ‘langzame uitroeiing.’

Buiten Berlijn doorsneed de weg witte velden alvorens zich in het bos te stor- ten. Van tijd tot tijd passeerde ik verlaten collectieve boerderijen, restanten uit de communistische periode.

Diep in het bos was de sneeuw tot hopen opgewaaid en werd het moeilijk om de weg te vinden. Vrouwen uit kamp Ravensbrück werden er vaak in de sneeuw op uitgestuurd om bomen te kappen in de bossen. De sneeuw bleef plakken aan hun houten klompen, zodat ze op dikke plakken liepen en hun enkels verzwikten. Als ze vielen, werden ze besprongen door Duitse herders die door bewaaksters aan de lijn werden gehouden.

De namen van de dorpjes te midden van de bossen begonnen me vertrouwd voor te komen, en toen kwam de torenspits van Fürstenberg in beeld. Vanuit het centrum van deze stad was het kamp geheel onzichtbaar, maar ik wist dat het pal aan de overkant van het meer lag. Gevangenen hadden het erover dat ze de torenspits zagen als ze uit het kamp kwamen. Ik reed langs het station van Fürstenberg, waar zoveel vreselijke treinreizen geëindigd waren. Zo arriveerden hier in een februarinacht vanuit de Krim in veewagons opeengepakte gevangengenomen vrouwen van het Russische Rode Leger.

Aan de andere kant van Fürstenberg leidde een met kasseien geplaveide bosweg – door de gevangenen aangelegd – naar het kamp. Links kwamen huizen met schuine daken in zicht; door Vera’s kaart wist ik dat dit de huizen waren waar de bewakers woonden. Een ervan was omgebouwd tot jeugdherberg, en hier ging ik de nacht doorbrengen. Alles wat in de inrichting aan de bewakers herinnerde, was weggehaald en vervuild voor een modern smetteloos decor, maar de vroegere bewoners spookten er desondanks nog in rond.

Rechts van mij lag het meer, een bevroren witte vlakte. Voor me uit bevonden zich het hoofdkwartier van de commandant en een hoge muur. Enkele minuten later stond ik voor de ingang van het complex. Voor mij lag nog een uitgestrekte witte vlakte, bezaaid met bomen – linden, zoals ik later te weten kwam, geplant toen het kamp werd gebouwd. Alle barakken die zich ooit onder de bomen bevonden, waren verdwenen. Tijdens de Koude Oorlog gebruikten de Russen het kamp als basis voor een tankregiment en sloopten ze het grootste deel van de gebouwen. Russische soldaten voetbalden op wat ooit de *Appellplatz* was, waar de gevangenen werden geteld. Ik had gehoord van de Russische basis, maar zoveel verwoesting had ik niet verwacht.

Het Siemens-kamp, enkele honderden meters voorbij de zuidmuur, was overwoerd en moeilijk bereikbaar, evenals het kamp ernaast, aangeduid als het jeugdkamp, waar zoveel moordpartijen hebben plaatsgevonden. Van die gebeurtenissen kon ik me alleen maar een voorstelling maken, maar de kou hoefde ik me niet te verbeelden. De gevangenen stonden hier urenlang op het kampplein in hun katoenen kleren. Ik zocht mijn toevlucht in de 'bunker', het stenen gevangenisgebouw; de cellen waren ten tijde van de Koude Oorlog omgebouwd tot herdenkingsplaatsen voor de communistische doden. In glanzend zwart graniet waren lijsten met namen gegraveerd.

In een vertrek waren mannen bezig de gedenkplaten eraf te halen om het opnieuw in te richten. Sinds het Westen de macht had overgenomen, werkten kamphistorici en -archivarissen aan een nieuwe geschiedschrijving en een nieuwe herdenkingstoonstelling.

Buiten de muren van het kamp trof ik andere, intiemere gedenktekens aan. Bij het crematorium was een lange, donkere passage met hoge muren: de schietgang. Er lag een bosje rozen; als ze niet bevroren waren geweest, zouden ze al verwelkt zijn. Er zat een kaartje aan met een naam.

In het crematorium lagen drie boeketjes op de ovens en op de oever van het meer lagen her en der rozen. Sinds het kamp weer toegankelijk is, komen er voormalige gevangenen om hun dode vriendinnen te herdenken. Ik moest nog meer overlevenden zien te vinden nu het nog kon.

Ik besepte op dat moment wat voor boek dit moest worden: een biografie van Ravensbrück, beginnend bij het begin en eindigend bij het einde; ik moest de stukken van het gebroken verhaal zo goed mogelijk in elkaar proberen te passen. Het boek zou licht moeten werpen op de misdaden die de nazi's tegen vrouwen begingen en tegelijkertijd laten zien dat begrip van wat er in het kamp voor vrouwen gebeurde tot een breder begrip van het algehele verhaal van de nazi's kan leiden.

Er is een geweldige hoeveelheid bewijsmateriaal verloren gegaan, ontzettend veel is vergeten of op een vertekende manier weergegeven. Maar er is ook veel bewaard gebleven en telkens duikt er nieuw bewijsmateriaal op. De Britse transcripten van de processen zijn al lang geleden vrijgegeven en bevatten een schat aan gegevens; ook zijn veel documenten van processen die achter het IJzeren Gordijn werden gehouden inmiddels toegankelijk. Sinds het einde van de Koude Oorlog hebben de Russen hun archieven gedeeltelijk opengesteld, en in verschillende Europese hoofdsteden zijn getuigenissen opgedoken die nooit eerder zijn onderzocht. Overlevenden uit Oost en West zijn begonnen met het delen van herinneringen. Kinderen van gevangenen stelden vragen en vonden verborgen brieven en verborgen dagboeken.

Het belangrijkste voor dit boek dienden de stemmen van de gevangenen zelf te zijn; ze zouden mij als gids moeten dienen voor wat er werkelijk gebeurd is. Enkele maanden later, in de lente, keerde ik terug om de ceremonie bij te wo-

nen ter herdenking van de bevrijding van het kamp, en ontmoette ik Valentina Makarova, de vrouw die de dodenmars uit Auschwitz had overleefd en die me vanuit Minsk geschreven had. Haar haar was blauwwit en haar gelaatstrekken als gebeiteld zo scherp. Toen ik haar vroeg hoe ze had weten te overleven, antwoordde ze: 'Omdat we in de overwinning geloofden', alsof dit iets was dat ik had moeten weten.

De zon brak even door terwijl ik bij de schietgang stond. In de toppen van de linden koerden houtduiven, wedijverend met het lawaai van langsrijdend verkeer. Een bus met Franse schoolkinderen was gestopt; ze stonden nu buiten te roken.

Ik keek over het bevroren meer naar de torenspits van Fürstenberg. In de verte waren mannen op een werf aan het werk; 's zomers varen toeristen hier het meer op, zich niet bewust van alle as die op de bodem ligt. Een rode roos werd door de wind over het ijs geblazen.

